

„SÕDA ON IKKA ESIMENE KULTUURILINE SAMM RAHVASTE ELUS”

Esimene maailmasõda eesti kultuuris. Koostanud Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. (Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17.) Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015. 360 lk.

Esimese maailmasõja alguse sajanda aastapäeva suurejooneline tähistamine 2014. aastal Euroopas ja terves maailmas leidis üllatavalt laialdast ja eripalgelist vastukaja ka Eestis. Ilmusid mitmed olulised teemakohased raamatud, korraldati näitusi ja konverentse-seminare ning Rahvusarhiivi eestvedamisel kutsuti ellu omalaadne ühisloomeprojekt „Eestlased Esimeses maailmasõjas”.¹

¹ Ühisloome projekti veebilehe aadress on: <http://www.ra.ee/ilmasoda/>

Tänaseks on erinevate asutuste egiidi all ilmunud ka mitu teaduspublikatsiooni: Eesti Sõjamuuseumi teemakohase teaduskonverentsi ettekanded avaldati aastaraamatus ja Rahvusarhiivi „Eesti Ajalooarhiivi toimetiste” sarjas ilmusid artiklite kogumikud.² Eraldi esiletõstmist väärib ka Ajaloolise Ajakirja ilmasõjale pühendatud number³,

² Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (II), 2015. I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused. Peatoim T. Hiio. Viimsi–Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015; Esimene maailmasõda ja Eesti. I. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 22 (29).) Koost T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014; Esimene maailmasõda ja Eesti. II. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 24 (31).) Koost T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016.

³ Ajalooline Ajakiri 2016, nr 1 (155). Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Ees-

Aadu Musta monograafia baltisakslastest Esimeses maailmasõjas⁴ ning Liisi Esse doktoriväitekiri, mis võtab vaatluse alla eestlastest sõdurite sõjakogemuse Esimeses maailmasõjas⁵.

Ilmasõja „juubelilektüüri“ seast leiame tänuväärset palju ka allikapublikatsioone. Nii on Rahvusarhiiv üllitanud mahuka päevikute, mälestuste ja kirjade kogumiku, 1912. aastal sõjaväkke sundaega teenima võetud Kustas Viitmanni mälestusteraamatu ning rahvusväeosade antoloogia.⁶ Ilmunud on teisigi päevikuid, mis mõtestavad ilma sõda erinevatest tahkudest.⁷

Soliidselt täiendab seda loetelu ka Mirjam Hinrikuse ja Ave Mattheuse koostatud artiklikogumik. See koondab Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ning Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi 2015. aasta aprillis korraldatud seminari „Esimene maailmasõda eesti kultuuris“ ettekanded, mille eesmärgiks koostajate sõnul oli saada „parem ülevaade sellest, kas ja mis ula-

tis. Koost M. Kuldkepp, K. Piirimäe, P. Piirimäe.

⁴ A. Must, Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016 (2015. aastal ilmus raamatu saksakeelne versioon).

⁵ L. Esse, Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 38.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.

⁶ Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost T. Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015; K. Viitmann, Juhtumised suures Euroopa sõjas 1914.–1918. aastal. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 8.) Koost A. Seene. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015; Eesti rahvusväeosad 1917–1918. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 7.) Koost A. Pajur, T. Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015.

⁷ Ellen. Esimene maailmasõda Eesti naiste mõtteis. Ellen Koppeli 1914. aasta päevik Potsdami õpingupäevilt. Koost K. Vilbaste. Tallinn: Varrak, 2014; M. K. Arendia Elita von Wolsky, Minu vanaisa Eduard Ritsoni mälestused I maailmasõjast. Tallinn: Grenader, 2015; K. Markin, Sõjamälestused 1915. aasta aprillist peale. (Allikapublikatsioon.) Tallinn: Grenader, 2016.

tuses eesti kultuur, sh kirjandus, muusika, kujutav kunst ja meedia Esimesele maailmasõjale reageeris” (lk 18). Sellise eesmärgi seadmine oli igati asjakohane, sest tollase hiigelheitluse mõju kultuurile on meie senises historiograafias peaaegu täiesti läbi uurimata valdkond. Ent sõjal oli kultuurile vaieldamatu toime ja mitte ainult lammutav, vaid ka mitme-palgeliselt uuenduslik ning maailmapilti avardav. Eelkõige maailmapildi avardumist pidaski silmas A. H. Tamm-
saare, kes 1919. aastal tõdes äsja lõppenud sõjale tagasi vaadates: „Sõda on ikka esimene kultuuriline samm rahvaste elus.”⁸

Mida kogumik lugejale pakub? Jüri Kivimäe artikkel XX sajandi alguse kultuurilisest pöördest Eestis analüüsib sõjaga kaasnenud uuendusi, mis kiirendasid suulise talupojauhiskonna asendumist moodsa kirjaliku ühiskonnaga. Sellega haakub Roosmari Kurvitsa käsitus Eesti päevalehtede muutumisest Esimese maailmasõja ajal. Andreas Kalkun on võtnud vaatluse alla Jakob Ploomi lihtsad sõjakirjad kodustele, mis valgustavad sõda n-ö rohujuuretasandilt. Otsapidi sama teemat jätkab Tiina Ann Kirsi uurimus, mis keskendub eesti soost sõdurite päevikute ja proosamälestuste analüüsile. Jaan Unduski artikkel gaasisõja motiivide kajastamisest eesti ja maailmakirjanduses ning mälestustes toob õigustatult esile ilmasõja vastandlikud tahud: sõja kui ühiskonna jõulise moderniseerumise ilmingu ning teisalt jõudnud tapatalgu, kus võeti kasutusse tehnoloogiliselt uudseim massihävitusrelv – keemiline relv (sinepigaas ehk ipriit). Lisaks leiame kogumikust Marit Karelsoni artikli sõja mõjude kajastumisest Johannes Semperi loomingus, Luule Epneri töö ekspressionismist 1920. aastate eesti teatris, Õne Kepi ülevaate eesti sõjalaulu arengust ning Helena Ristheina kirjutise kunstnik Jaan Siiraku elu keerdkäikudest ja tema maalist „Verduni katedraal

⁸ A. H. Tammisaare, Sõjamõtted. Tartu: Noor-Eesti, 1919, lk 14.

sõjapurustustes”.⁹ Äramärkimist väärrib ka koostajate Mirjam Hinrikuse ja Ave Mattheuse pikem saatesõna „Meenutades unustatud sõda”.

Artiklite temaatika ja ajalised piirid on muljetavaldavalt laiad. Käsitlemist leiavad mitmed „ismid” (patriotismist ekspressionismini), teater, kirjandus, ajakirjandus, kunst ning maailmasõja-aegsed käitumis- ja mõtlemispraktikad. Erinevate uurimuste teemaarendused aga ulatuvad ajalisel Napoleoni sõdade ajastust 1950. aastateni. Seega ei ole kahtlust, et kogumik täidab olulise lünga meie senistes teadmistes ilmasõjast. Ühtlasi sobitub see kenasti rahvusvaheliste uurimissuundadega, mille raames pööratakse järjest rohkem tähelepanu kultuurimõjude ja -pärandi uurimisele Esimese maailmasõja kontekstis.

Mis aga silma riivas? Kuna kogumiku varasemas arvustuses on Liisi Esse juba tähelepanu juhtinud mitmete artiklite ahtale fookusele ja võrdleva analüüsi nõrkusele, siis ei hakka neid vajaka jäämisi üle kordama.¹⁰ Mõni aspekt väärrib siiski rõhutamist. Minu jaoks on kogumiku kõige suuremaks nõrkuseks pealispindne suhestumine senise historiograafiaga ja ajaloolise tausta eiramine mitmes artiklis.

Piirdun siinkohal mõne näitega, mis on eelkõige seotud minu enda uurimishuvidega. Nagu märkisin, on artiklite ajalised raamid ulatuslikumad üksnes ilmasõja-aastatest, teemaarendustel on pikemaid ette- ja järelvaateid. Näiteks Örne Kepp alustab uurimust „Eesti sõjalaul algusest Esimese ilmasõjani” juba Napoleoni sõdade ajaga, mil 1807. aastal ilmus Reinhold Johann Winkleri luulevihik „Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud”, mida võime pidada üheks esimeseks ilmalikuks luuleraamatuks Eestis. Artikkel on aga kirjutatud ilma tollase ajastu sõjalis-poliitilist tausta arvestamata ja olemasolevat teemakohast aja-lookirjandust vältides.

⁹ Maali on kasutatud kogumiku esikaane illustatsioonina.

¹⁰ Vt lähemalt: L. Esse, Esimese maailmasõja mitmetahuline mõju eesti kultuurile. – Sirp 20. I 2017.

Autor tõdeb, et eesti patriootilise luule läte ulatub XVIII–XIX sajandi vahetusse (lk 317), kuid ei põhjenda oma seisukohta. Eesti ala kuulus ju Vene impeeriumi koosseisu juba XVIII sajandi algusest. Teema mõistmisel oleks abiks olnud Eesti ala Vene impeeriumi sõjaväesüsteemi integreerimise põhimomentide markeerimine. Küllap on patriootilise luule sünd otseselt seotud eestlaste kaasamisega Vene armee komplekteerimisse, mis sai alguse alles XVIII sajandi lõpus (1796) nekrutikohustuse laiendamisest Balti kubermangudele, hiljem lisandusid maakaitseväe- ja üldine sõjaväekohustus. Lisaks vajanuks lahtiseletamist keisri- ja sõjalaulu mõisted. Autor ütleb, et „isamaatunde kujunemisel on tähtsad kaks lüürikaliiki: keisrilaul ja sõjalaul, mis kohati ka põimuvad ja täiendasid teineteist” (lk 317). Millist lüürikat saab XIX sajandi alguses keisrilaulu alla liigitada? Kas sõjalaul sisaldas endas ka nekrutilaule? Nendele ja mitmetelegi teistele küsimustele artikkel vastust ei anna. Tavalugeja aga vajanuks asjakohaseid selgitusi.

Ka nimetatud Winkleri luulevihiku kohta mainitakse vaid põgusalt, et selle avaldamine oli „ajendatud Napoleoni-vastasest võitlusest aastail 1805–1807” (lk 317). See on väga üldine selgitus. 1806. aasta lõpus oli Vene impeeriumi võimuladvik silmitsi keerulise sise- ja välispoliitilise olukorraga, millele lisandusid kuulujutud, et Napoleon võib üle Venemaa piiride tungida. Peterburi võimukoridorides tuli üheaegselt mõelda, kuidas sõjaliselt Prantsusmaa vastu saada ja ennetavalt tasalülitada võimalikke sisemisi korratusi. 1806. aasta lõpus kuulutati välja hiiglasliku maakaitseväe kokkukutumine ja sellist erakorralist sammu oli vaja impeeriumi alamatele selgitada. Põhiosas jäi see ülesanne kiriku õlule, kuid lisaks kasutati teisi väljundeid. Winklerigi luulekogu eesmärgiks oli õhutada eestlaste patriotismi¹¹ maakaitsevärke võtmisel

¹¹ Muuseas, tollane Tartu ülikooli rektor G. F. Parrot märgib oma 27. detsembril 1806. aastal keiser Aleksander I-le saadetud märgukirjas, et Eesti-, Liivi- ja Kuramaa

ja põhjendada valitsuse erakorralisi meetmeid¹². Samamoodi jääb avamata järgnevate impeeriumi sõdade (Krimmi, Vene-Türgi, Vene-Jaapani sõja ja isegi Esimese maailmasõja) taust hoolimata tõsiasiast, et neid on senises ajalookirjanduses, isegi Eesti ajaloolehtedes, üsna põhjalikult käsitletud.

Johannes Semperi poliitilise tegevuse kirjeldamisel 1917. aastal oleks kindlasti abiks olnud näiteks 2001. aastal publitseeritud 1. Eesti Polgu Komitee protokollid, mis koos Ago Pajuri saatesõnaga dokumenteerivad hästi seda valdkonda.¹³ Jakob Ploomi kirjade analüüsi kõrval eeldanuks ka kirjade autori sõjatee kindlakstegemist ja kohanime kaasajastamist. Üsna ootamatu on Esimese maailmasõja aegse ajakirjanduse käsitlemine ilma tsensuuri toimetehhanismide avamata (kuigi ka selle kohta on viimastel aastatel tuumakaid uurimusi ilmunud). Tiina Kirsi, kogumiku ühes keskses artiklis, ei kohanud kordagi viidet Martyn Lyonsi töödele (küll on neid kasutanud Andreas Kalkun), keda võib

---

talupoegadel puudub vene talupoegadele omane patriotism. Seda põhjendas ta asjaoluga, et Läänemere provintsid olid pikka aega vabastatud üleriiklikust nekrutikohustusest. Tema arvates oli see „suur poliitiline viga, sest nii jäid eestlased ja lätlased kõrvale tsaaririigi sõjalistest edusammudest” (F. Bienemann, *Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval*, 1902, lk 350–354).

¹² Vt lähemalt: T. Tannberg, *Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856)*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1996; T. Tannberg, *Warten auf Napoleon. Die Landmiliz der Jahre 1806–1807 in den baltischen Gouvernements des Zarenreichs*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2015.

¹³ Vt lähemalt: 1. Eesti Polgu Komitee protokollid 1917–1918. Allikapublikatsioon. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 3.) Koost A. Pajur, T. Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2001, lk 38–40 jm.

pidada viimaste aastate üheks mõjukamaks „lihtsate” inimeste kirjade uurijaks, ka ilmasõjaga seoses. Kirss peaaegu ei ava ka analüüsivate tekstide ajaloolist tausta, jättes kõrvale tsensuuri, postikorralduse funktsioneerimise, sõtta mobiliseeritud kontingentide (reservistide, maakaitseväelaste, noorsõdurite jt) erinevuse, tagala ja rinde vahekorrad jm tegurid. Kirss viitab korduvalt A. Langimetsa ehk Aadu Lüüsi käsikirjale Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis, kuid kasutatud kirjanduse loendist ei leia me millegipärast Lüüsi 1957. aastal ilmunud mälestusteraamatut, kus on samuti ilmasõjast juttu.¹⁴

Saatesõnas mainitakse Rahvusarhiivi ühisloomeprojektiga seoses eksitavalt, et selle ettevõtmise eesmärgiks on „perearhiivides leiduvate Eesti ja eestlaste kohta säilinud dokumentide kogumine, säilitamine ja süstematiseerimine” (lk 9–10). Ühisloomeprojekti eesmärgiks on siiski arhiivis talle olevate Esimese maailmasõja aegsete mobiliseeritute nimekirjade sisestamine andmebaasi ja kõigile kättesaadavaks tegemine. Aga kõigil kasutajatel on võimalik ka perearhiivide dokumente andmebaasi lisada.

Lõpetuseks olen igati nõus kogumiku koostajate lootusega, et „siinne kogumik annab inspiratsiooni uute seminaride ja konverentside sünniks Esimese maailmasõjaga seotud representatsioonide kohta eesti kultuuris” (lk 20). Mitmed artiklid (Jüri Kivimäe, Jaan Unduski, Roosmari Kurvitsa) pakuvad kindlasti laiemat huvi, teised kõidavad kitsamat uurijateringi, kuid ei ole kahtlust, et kokkuvõttes on selle väljaandega ilmasõjaaegse kultuuri uurimine märkimisväärse sammu edasi astunud.

TÕNU TANNBERG

---

¹⁴ A. Lüüs, *Talutarest Tartu. Eluradadel nähtut, kuuldut, meespeetut*. Stockholm: EMP, 1957.